

Koalice s jepičákem aneb O přechylování

Zadáme-li si do internetového vyhledávače slovo přechylování, objeví se titulky jako: Povinné přechylování zřejmě brzy skončí; Přechylování: Relikt patriarchátu, nebo spása češtiny?; Zhrouť se bez přechylování čeština? Pod nimi následují příspěvky věnované (ne)užívání přechylených ženských příjmení v češtině. Přechylování je však oblast mnohem širší, příjmení tvoří jen její část. Jistě neuškodí jim věnovat prostor, ale učiníme tak až v dalším jazykovém koutku. Dnes se zaměříme na obecnější záležitosti a dovolím si pojmut příspěvek i trochu odlehčeně, abychom se v tomto nepřilíh radostném čase třeba i pousmáli.

V Novém encyklopedickém slovníku češtiny (dostupném na <https://www.czechency.org/slovník/>) se o přechylování dočteme, že podstatou tohoto slovotvorného procesu je změna přirozeného rodu. Jde o „vztah mezi životnými jmény, která se liší co do přirozeného rodu a která zároveň sdílejí týž kořen.“ Internetová jazyková příručka vysvětluje, že „Přechylováním rozumíme tvoření protějšků ženského rodu k výrazům rodu mužského, zcela výjimečně též tvoření výrazů rodu mužského k výrazům rodu ženského.“ Přechylování se týká především názvů osob, výrazně méně často zvířat.

V odborné literatuře (a nejenom v ní) se zoologické názvy nepřechylují, pohlaví se rozlišuje označením samec/samice. Např. samec slíďáka lesostepního opustil úkryt pod kamenem a na povrchu půdy hledá noru samice; samci užovky podplamaté aktivně vyhledávají samice během dne, přičemž se orientují jak zrakem, tak čichem; samec lišky obecné provádí grooming srsti samice na hrudi. Z příkladů je zřejmé, že gramatický rod se může, ale nemusí shodovat s přirozeným rodem. Podstatným jménem ženského rodu můžeme označit i živočicha mužského pohlaví, případně živočicha, u něhož obvykle necítíme potřebu pohlaví rozlišovat (velryba, žirafa, ondatra, štika, babočka, jepice, blecha).

Potřeba odlišit různým pojmenováním pohlaví živočicha se projevuje hlavně u domestikovaných zvířat nebo u těch, s nimiž člověk přichází do bližšího kontaktu: koza – kozel, husa – houser, kachna – kačer, kočka – kocour, srna – srnec, včelice – vlk. Bylo důležité vědět, zda daný jedinec může porodit mláďata, či být využit jako chovný, zda bude dávat mléko, vejce. Je zajímavé, že některá označení hospodářských, domácích i lovených zvířat nemají společný kořen (nejde tedy o přechylování, ale o samostatná rodově specifická jména), např. slepice – kohout, ovce – beran, fena – pes, kráva – býk, laň – jelen. Podobnými „dvojicemi“ jsou i označení žena – muž, matka – otec, dcera – syn, sestra – bratr. U zvířat se můžeme setkat i s dalším členěním. Např. pod zastřešující označení kůň se schová jak hřebec (samec),



1 Koalice s koaletem – samice a mládě koaly. Ze křtu vačnatců v Koala Parku, malé zoologické zahradě na předměstí Sydney, září 1938. Ze sbírek State Library of New South Wales, Austrálie

tak klisna/kobyła (samice) a rovněž valach (vykastrovaný samec).

Přechýlená pojmenování zvířat se objevují nejčastěji v beletrii (v pohádkách, bajkách, povídkách), ale i v publicistice (např. v polovině listopadu jsme mohli číst titulek: Auto na Českolipsku srazilo ochráncům známou včelici bez ucha). Jak již bylo řečeno, o přechylování jde, ať už tvoříme ženské jméno od slova mužského rodu (slon – slonice, osel – oslice, medvěd – medvědice, lev – lvice, čáp – čápice), nebo mužské od ženského (koza – kozel, žába – žabák, liška – lišák, myš – myšák, veverka – veverčák, labuť – labuťák).

Protože jsem v úvodu slíbila drobné odlehčení, vyhledala jsem v archívech jazykové poradny dotazy, které ilustrují, co občas uživatelé češtiny trápí. A zároveň k nim připojím vysvětlení.

● Dotaz: Dělalí mi problémy ženské a mužské ekvivalenty slov, kterými je možné označit samici nebo samce některých druhů zvířat? Kočka a kocour nebo srna a srnec – to je jasné, ale např. u hada – hadice nebo kraba – krabice vznikají vtipné slovní hříčky, u nichž si nejsem jistá jejich správností. Jak se čeština staví k samici jepice? Osobně bych si pomohla přechylením podle opice – opičák, ale vzniklé slovo jepičák mi přijde dosti zvláštní. Bylo by hrubým prohřeškem proti spisovné češtině použití označení jepičák v korektním textu?

Z hlediska tvoření slov nelze proti výrazu jepičák nic zásadního namítat. Přípona -ák se pro tvoření přechylených podob odvozených z pojmenování ženského rodu

využívá (viz výše). Problém je spíše v tom, že pro rodové rozlišení většiny zvířat se běžně volí opis (označení sameček/samička). Absence samčích/samičích protějšků u podobných živočichů souvisí s tím, že jde o zvířata, která buď nejsou výrazněji (resp. vůbec) pohlavně rozruzněna, nebo povědomí o jejich pohlaví není pro člověka důležité. Slovo jepičák nezachycuje žádný slovník, na druhou stranu je pro uživatele průhledné, a tudíž srozumitelné. Jeho užití je však dobré zvážit ve vztahu ke konkrétnímu textu. Není bez zajímavosti, že slovo hadice – zapsané ovšem hadiče – ve významu hadí samice bylo pro naše předky nejspíš běžné. Spolu s variantou haděčka je zaznamenáno v Elektronickém slovníku staré češtiny (ten zachycuje slovní zásobu češtiny od jejích počátků do konce 15. století a je dostupný na <https://vokabular.ujc.cas.cz/>). Mládě nebo malého hada označovali jako haděnek. Hadici zachycuje ještě i devítisvazkový Příruční slovník jazyka českého (1935–37). Dnes je však používání slova v uvedeném významu neobvyklé, objevuje se pouze jako jazyková hříčka, která využívá toho, že slovo je obsazeno jiným významem. Totéž platí i pro dvojici krab – krabice či beran – beranice (místo náležitého výrazu ovce). Pro úplnost je však důležité doplnit, že slovo hadice nemusí znamenat jen trubici z pružného materiálu, ale přírodovědci vědí, že existuje i mezi mořskými živočichy – hadice (Ophiuroidea) patří mezi ostnokožce (viz např. Živa 2013, 1: 47).

● Dotaz: Existuje v češtině jednoslovné pojmenování pro samici koaly?

Zoologický název koala medvídkovitý signalizuje, že slovo je mužského rodu, což potvrzují i mnohé výkladové slovníky češtiny (o původu slova viz Živa 2020, 1: 50–52). V běžné praxi však převažuje užití v ženském rodě, nejspíše proto, že slova zakončená na -a přirozeně řadíme ke vzoru žena (spíše než ke vzoru předseda), vliv nesporně má i analogie s pandou. Internetová jazyková příručka proto v neoborných textech užití v ženském rodě připouští. Podle slovotvorných zásad češtiny by přechýlená podoba mužského podstatného jména koala byla koalice. Slovníky však takové slovo neuvádějí. Jeho zřejmá nevýhoda spočívá v homonymii (homonymum je slovo znějící stejně jako slovo jiného významu) s podstatně frekventovanějším výrazem koalice s významem seskupení, sdružení, spolčení, spojenectví.

Koalice není jediné přechýlené slovo, jehož užívání komplikuje homonymie. Obdobné problémy má třeba generál a generálka, detektiv a detektivka, strážník se strážnicí, porodník a porodnice. Tím už se přesouváme z oblasti fauny do společnosti lidí. K přechylování povolání a jmen se však dostaneme až příště.

Do posledního letošního jazykového koutku se vejde už jen přání všeho dobrého ve zbývajících dnech tohoto nelehkého roku.

Použitou literaturu a internetové zdroje uvádíme na webu Živy. K dalšímu čtení např. Živa 2016, 2: XXXIV.